

Nazim Mustafa

AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutunun

*Qərbi Azərbaycan tarixi şöbəsinin böyük elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Qərbi Azərbaycan (1918-2024)

1918-1920-ci illər

1917-ci ilin noyabrında Rusiyada hakimiyyət çevrilişi nəticəsində rus qoşunlarının silah-sursatı erməni komandirlərinə təhvil verərək Şərqi Anadoludan geri çəkilməsindən sonra ermənilər türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri qırğınların miqyasını daha da genişləndirmişdilər. 1918-ci ilin fevralından etibarən türk qoşunları əks hücum keçərək erməni qoşunlarını Şərqi Anadoludan təmizləmişdi.

Ermənilərin “Qərbi Ermənistan” adlandırdıqları Şərqi Anadolu ərazilərindən həmin dövrdə 260 minə yaxın erməni qaçqınları Cənubi Qafqaza gəlmiş, əsasən İrəvan quberniyasında özlərinə sığınacaq tapmışdı¹.

Hələ 1917-ci ilin noyabrında Erməni Milli Şurası Qafqaz cəbhəsi komandanlığından erməni korpusunun yaradılmasına xüsusi icazə almışdı. Dekabrın 18-də Aram Manukyan və Dro (Drastamat Kanayan) Tiflisdən İrəvana gəlmişdilər. Aram Manukyan İrəvan Erməni Milli Şurasının sədri seçilmişdi. Dro isə hərbi komissar vəzifəsini tuturdu. İrəvan quberniyasının komissarı S. Torosyan, quberniyadakı erməni qoşunlarının komandanı Silikov idi. Aram Manukyanın sədrliyi ilə İrəvanda tərkibi yalnız ermənilərdən ibarət olan Xüsusi Komitə yaradılmışdı. Xüsusi Komitə 28 yaşınadək ermənilər arasında səfərbərlik həyata keçirmiş, yerlərdə silahlı dəstələr yaradılmışdı².

İrəvan quberniyasında baş qaldıran erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq məqsədilə İrəvan Müsəlman Milli Şurası ciddi fəaliyyət göstərirdi. Milli Şuranın sədri Əli xan Makinski, katibi isə Cabbar Məmmədzadə idi.

---

¹ История армянского народа. Ереван, 1980, с. 285

² Vrasyan S. Hayastani Hanrapetutyun. Beyrut, 1958, s. 121. (erməni dilində)

Vəziyyətin gündən-günə gərginləşdiyini nəzərə alan Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) Komissarlığının göstərişi ilə 1918-ci il yanvarın 4-də Tiflisdə Erməni və Müsəlman milli şuralarının birgə müşavirəsi keçirilmiş, hər ki tərəfdən 4 nəfər olmaqla daimi fəaliyyətdə olan büro yaradılmışdı. Yanvarın 14-də İrəvan şəhərində həmin milli şuraların təmsilçilərinin birgə iclasında sabitliyin bərqərar edilməsi üçün bütün əyalətlərə teleqramlar göndərilmiş, həmçinin tezliklə millətlərarası qurultayın çağırılması qərara alınmışdı³.

5-8 fevral 1918-ci il tarixində İrəvan şəhər Dumasının binasında erməni-müsəlman qurultayı keçirilmişdi. Qurultaya rusların və kürdlərin təmsilçiləri də dəvət edilmişdilər. Ümumiyyətlə, qurultayın 7 iclası keçirilmişdi. Qurultayın sonunda Millətlərarası Şura yaradılmışdı.

Fevralın 12-də Zaqafqaziya Komissarlığından Məmmədyusif Cəfərov, Xaçatur Karçikyan və Şalva Alekseyev-Mesxievın iştirakı ilə nümayəndə heyəti İrəvana gəlmiş, Millətlərarası Şuranın bir neçə iclaslarında iştirak etmişdi. Müsəlman təmsilçilər ərzaqla təminat məsələsində ciddi problemlər yaradıldığını bildirmişlər. İrəvan quberniyasının ərzaq komitəsinin sədri Zülfüqar xan Makinskiyə bu problemin aradan qaldırılması üçün müəyyən səlahiyyətlər verilmişdir.

İrəvanda ermənilər arasında səfərbərlik həyata keçirildikdən sonra İrəvan müsəlmanlarının nümayəndəsi Xəlil bəy Qasımbəyov quberniya komissarına müraciət edərək bildirmişdi ki, ətraf kəndlərdən çoxlu müsəlmanlar gələrək onlara da silah verilməsini tələb edirlər, lakin onların bu tələbi yerinə yetirilməmişdir. Fevralın 20-də günorta İrəvan şəhərində ermənilər tərəfindən başlanan atışma çoxsaylı ölüm və yaralanma ilə nəticələnərək axşam saat 7-dək davam etmişdi⁴.

1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri təkcə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Eçimədzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75 kəndi, ümumiyyətlə 198 kəndi darmadağın etmiş, həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər azərbaycanlıyı soyqırımına məruz qoymuşdur⁵.

İrəvan quberniyasından olan qaçqınların problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Zaqafqaziya Seymi nəzdindəki Müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı. Müsəlman fraksiyası Seym hökuməti qarşısında məsələ qaldırmış, nəticədə İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı törədilən qırğınlara son qoyulması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilmiş, araşdırmaların nəticələri Seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yüngülləşməsinə nail olunmuşdusa da, qırğınları dayandırmaq mümkün olmamışdı.

³ Зограбян Э. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг. Ереван, 2012, с. 34.

⁴Yenə orada, с. 45-46.

⁵ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARDA), fond 894, siyahı 10, iş 80, vərəq 49-56.

1918-ci il aprelin 22-də mərkəzi Tiflis şəhəri olmaqla Cənubi Qafqazın müstəqilliyi elan edildi. Mayın 11-də Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz Federasiyası arasında sərəhdərlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə Batum konfransı öz işinə başladı. Konfransın gedişində Zaqafqaziya Federasiyasının özünü doğrultmadığı və Seymdə təmsil olunan xalqların hər birinin öz aralarında və Osmanlı dövləti ilə danışıqlar aparması zərurəti meydana çıxmışdı. Sonralar Ermənistan Respublikasının baş naziri olmuş Aleksandr Xatisyan yazırdı ki, mayın 20-də Azərbaycan Milli Şurası ilə Erməni Milli Şurası arasında aparılan danışıqlarda Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri Usubbəyov və Xoyski israr edirdilər ki, Ermənistan respublikası yarandığı təqdirdə, onun paytaxtı Vağarşabad (Üçkilsə) olmalıdır. Onlar hesab edirdilər ki, İrəvan müsəlmanların şəhəridir və onun ermənilərə güzəştə gedilməsini irəvanlılar onlara bağışlamazlar⁶.

1918-ci il mayın 26-da Seym özünü buraxdı və Gürcüstan müstəqilliyini elan etdi. Mayın 28-də Azərbaycanın müstəqilliyi elan edildi. Mayın 29-da Müsəlman Milli Şurasının iclasında İrəvanın siyasi mərkəz kimi ermənilərə güzəşt edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Qərar iclasda iştirak edən Milli Şuranın 20 üzvündən 16-sının razılığı, üç nəfərin bitərəf qalması və bir nəfərin etirazı ilə qəbul edildi⁷.

Xatisyan “Ermənistan Respublikasının meydana gəlməsi və inkişafı” əsərində yazır ki, Azərbaycanın da müstəqilliyini elan etməsi erməniləri çıxılmaz vəziyyətə salıb. Erməni Milli Şurası qərara alır ki, mayın 29-da saat 10-a kimi müstəqilliyin elan edilməsi barədə yekun qərar hazırlasın. Gecə saat 12-də Erməni milli Şurası aşağıdakı məzmununda “Elan” hazırlayır: “Cənubi Qafqazın tamamilə siyasi süqutu, Gürcüstanın və Azərbaycanın öz müstəqilliklərini elan etmələrindən sonra yeni vəziyyətin yaranması ilə əlaqədar Erməni Milli Şurası özünü erməni qəzalarının ali və yeganə hakimiyyəti elan edir. Bir sıra ciddi məqamların Erməni Milli Şurası hökumətini formalaşdırmağa mane olması ilə əlaqədar yaxın günlərdə Erməni Milli Şurası erməni qəzalarının bütün inzibati və dövlət funksiyalarını müvəqqəti olaraq öz üzərinə götürəcəkdir”⁸.

Həmin elan mayın 30-da Tiflisdə erməni dilində dərc edilən qəzetlərdə çap olunur. “Elan”dan görüldüyü kimi, mətndə Ermənistanın müstəqilliyinin elan edilməsindən deyil, yalnız erməni əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi qəzaların inzibati və dövlət idarəçiliyinin Erməni Milli Şurası tərəfindən həyata keçiriləcəyindən bəhs edilirdi. Mayın 28-də isə Xatisovun başçılığı altında erməni nümayəndə heyəti Osmanlı dövləti ilə danışıqlar aparmaq üçün Batuma yola düşmüşdür. Daşnak Ermənistanının sonuncu baş naziri olmuş Simon Vrasyan yazır ki, faktiki olaraq Ermənistanın müstəqilliyi mayın

⁶ Xatisyan A. Hayastani Hanrapetutyani dzaqumni u zarqaçumi. İrəvan, 1988, s. 75. (erməni dilində).

⁷ ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 1, vərəq 51-52.

⁸ Xatisyan A. Hayastani Hanrapetutyani dzaqumni u zarqaçumi., s.84

30-da elan edilmişdir⁹. Yalnız 1918-ci il iyunun 13-də baş nazir A.Kaçaznuni Ermənistanın müstəqilliyinin elan edildiyi barədə dünya dövlətlərinə müraciət etmişdi.

Azərbaycan Milli Şurasının iyunun 1-də keçirilən iclasında İrəvandan olan üzvlər - Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rzayev və Nəriman bəy Nərimanbəyov İrəvanın Ermənistana güzəşt edilməsi haqqında qərara yazılı şəkildə etirazlarını bildirsələr də nəticəsi olmamışdı¹⁰.

İyunun 4-də Batumda Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanan sülh və dostluq haqqında müqaviləyə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 10 min kv. km, əhalisi isə 321 min nəfər (o cümlədən, 230 min erməni, 80 min müsəlman, 5 min yezdi kürd, 6 min digər millətlər) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Novo-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü, Eçmiədzin qəzasının dördə biri, Aleksandropol qəzasının dördə biri daxil idi¹¹.

Azərbaycan Milli Şurasının iyunun 13-də keçirilən iclasında ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar barədə İrəvandan gələn xəbərlər müzakirə edilir. İclasda İrəvan quberniyası ərazisində ev-eşiyindən didərgin salınan və ac-yalavac dolanan qaçqınların sayının 150 min nəfərə çatdığı, ermənilərin 206 kəndi dağıtdığı bildirilir. Milli Şura İrəvan quberniyasındakı qaçqınlara maddi yardım göstərilməsi üçün nümayəndə göndərməyi qərara alır. Həmçinin İrəvan quberniyası ərazisində mövcud olan türk qoşunlarının komandanlığından xahiş edilmişdi ki, qaçqınlara ərzaq yardımı etsin və onların öz yer-yurdlarına qayıtmaları üçün Ermənistan hökumətinə təsir göstərsin¹².

1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros sazişinə əsasən türk qoşunlarının Cənubi Qafqazdan geri çəkilməsindən sonra ermənilərin İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı kütləvi qarət-qırğınlarının ikinci mərhələsi başlanmışdır. Azərbaycan hökuməti dekabrın sonlarında Məhəmməd xan Təkinskini Ermənistanda diplomatik nümayəndə təyin etmişdi.

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının nümayəndələri adından 1919-cu ilin yanvar ayında Mir Hidayət Seyidovun Azərbaycan hökumətinin başçısına ünvanlanmış müraciətində qeyd edilirdi ki, Ermənistan hökuməti erməni qaçqınlarını silah gücünə qovulmuş müsəlmanların məskun olduqları ərazilərdə məskunlaşdırır. Məqsəd ondan ibarətdir ki, mümkün olan qədər müsəlmanları məhv edərək bütün qəzalardan onları təmizləsinlər ki, Paris konfransında həmin ərazilərin ermənilərə məxsusluğunu sübut edə

⁹ Vrasyan S. Hayastani Hanrapetutyun., s.154

¹⁰ ARDA, f.ond 970, siyahı1, iş 1, vərəq 53-54.

¹¹ Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории. Ереван, 1986, с. 239.

¹² ARDA, fond 970, siyahı 1, iş 6, vərəq 1.

bilsinlər¹³.

Müttəfiqlərin Cənubi Qafqazdakı qoşunlarının komandanı general A. Tomsonun ermənipərəst mövqeyi erməniləri yeni-yeni əraziləri ələ keçirməyə iştahlandırır. 1919-cu il mayın 28-də Ermənistan Parlamenti Türkiyənin 6 vilayətinin Ermənistana ilhaq edilməklə, “Birləşmiş Ermənistan” dövlətinin qurulması haqqında akt qəbul etmişdir. “Birləşmiş Ermənistan”a həmçinin Ermənistan hökumətinin Azərbaycana və Gürcüstana qarşı iddia etdiyi ərazilər də daxil edilmişdi.

Azərbaycan hökuməti İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı qırğınların dayandırılması üçün intensiv surətdə Ermənistanın müvafiq qurumları ilə əlaqə saxlayırdı. Ermənistan hökuməti isə diplomatik yazışmalarla baş qataraq işğalçılıq siyasətini davam etdirirdi.

Azərbaycan Parlamenti 17 iyul 1919-cu il tarixli iclasında Zəngəzur qəzasından və İrəvan quberniyasından olan qaçqınların vəziyyəti ilə bağlı məsələ müzakirə etmişdir. Bağır bəy Rzayev bir il əvvəl İrəvanda 22 min müsəlman yaşadığını və onların çoxunun şəhəri tərk etdiklərini, son vaxtlar isə tək-tək qayıdanların evlərini və əşyalarını dağıdılmış gördüklərini bildirir¹⁴.

Xatıyanın Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M. Təkinski barəsində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi etiraz məktublarında onun Ermənistanın daxili işlərinə müdaxilə etdiyi bildirilir və geri çağırılması xahiş olunurdu. Azərbaycan hökuməti Təkinskinin gördüyü işləri yüksək qiymətləndirir və onun fəaliyyətini davam etdirməsinə çalışırdı. Təkinski Ermənistan hökumətinin daxili işlərinə müdaxilə bəhanəsilə Ermənistan hökuməti tərəfindən “persona non grata” elan edilmişdir¹⁵.

Təkinskidən sonra görkəmli Azərbaycan yazıçısı və siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1919-cu il avqustun 24-də Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdir. Ə. Haqverdiyev İrəvan quberniyasında və Qars vilayətində türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı faktlarının Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığına, xarici ölkələrin Qafqazdakı nümayəndəliklərinə çatdırılmasında, qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür.

Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur xan Makinskinin 11 noyabr 1919-cu ildə nazirliyə göndərdiyi məruzəsində 1918-ci ilin fevralından davam edən qırğınlar nəticəsində yarım milyon əhalinin dilənçi vəziyyətinə düşdüyünü,

¹³ “Азербайджан” газ. от 14 января 1919 г. № 8.

¹⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. I cild. Bakı, 1998, s. 855-859.

¹⁵ Virabyan Vanik. Hayastani Hanrapetutyun petakan anvthankutyun hamakarqi steğcumı yev qorcunutyuni. 1918-1920 tt. Yerevan, 2015, s. 167. (erməni dilində) (1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti]

ölənlərin sayının 100-120 min nəfər olduğunu, 50 min nəfərin Azərbaycana qaçqın kimi gəldiyini, təqribən bir o qədərini də İrəvanda, Zəngibasar rayonunda, Sürməli qəzasının iki məntəqəsində və Eçmiədzində yaşadıklarını, qalan qaçqınların Naxçıvan qəzasına, Şərur məntəqəsinə, Sürməli qəzasının 3-cü sahəsinə və Qars vilayətinin Kağızman dairəsinə sığındıklarını, bəzilərinin isə Maku xanlığına və Türkiyə ərazisinə köçdüklərini yazırdı. Makinski İrəvan şəhərində aclıq keçirən əhalinin sayının 8 min nəfər olduğunu qeyd edirdi¹⁶.

Azərbaycan Parlamentinin 5 yanvar 1920-ci ildə keçirilən iclasında qaçqınların məsələsi yenidən müzakirə edilmiş, Ermənistandan 300 min qaçqının gəldiyi qeyd olunmuşdur¹⁷.

1920-ci il martın 8-də Bakıdan İrəvana gedərkən erməni quldurları Ə.Haqverdiyevi qarət etmişdilər. Erməni kəşfiyyatı əvvəlcədən xəbər tutmuşdu ki, Ə.Haqverdiyev İrəvandakı diplomatik missiya üçün hökumətin ayırdığı vəsaiti qatarla Bakıdan İrəvana aparacaq. Erməni quldurları Gürcüstanla Ermənistan arasındakı neytral zonada qatarı saxladaraq Ə.Haqverdiyevi silahla hədələmiş, diplomatik missiya üçün apardığı 2 milyon Zaqafqaziya bonunu və 3,4 milyon Azərbaycan bonunu, 40 min manatlıq şəxsi vəsaitini əlindən alıb aparmışdılar¹⁸. Bu hadisədən bir müddət sonra Ə.Haqverdiyev daimi nümayəndə vəzifəsindən istefa verərək Bakıya qayıtmışdı.

1920-ci il martın 16-da T. Makinski İrəvanda diplomatik nümayəndə təyin edilmişdi. Onun aqibəti də sələflərinin ki, kimi olmuşdu. Həmin ilin mayında Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən Zəngibasarda azərbaycanlı əhalinin silahlı üsyanına yardım göstərilməsi ittihamı ilə T.Makinski başda olmaqla, diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarına qarşı cinayət işi açılmışdı. T.Makinski təcili Tiflisə gələrək həbsdən canını qurtara bilsə də, digər əməkdaşlar tutulmuşdular. Azərbaycan hökuməti bunun qarşılığında Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarını həbs etmiş, bundan sonra İrəvanda nəzarətdə olan azərbaycanlı əməkdaşlar azad edilmişdilər.

1920-ci ilin aprelinə Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra yaranmış fürsətdən istifadə edən daşnak hökumətinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar yeni mərhələyə qədəm qoyaraq daha kütləvi və kəskin xarakter almışdı. Ermənistan ordusu iyunun 11-12-də Vedibasarı, 19-21-də Zəngibasarı ələ keçirə bilmişdi. Bu rayonların əhalisinin bur qismi İrana, bir qismi də Türkiyəyə sığınmışdı.

A.Lalayan daşnakların hakimiyyəti dövründə İrəvan quberniyasında türk-müsəlman

¹⁶ ARDA, f.ond 2894, siyahı 1, iş 1, vərəq 19.

¹⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. II cild, Bakı, 1998, s. 695.

¹⁸ ARDA, fond 897, siyahı 1, iş. 78, vərəq 22-24.

əhaliyə qarşı törədilən soyqırımının miqyası, daşnak hökumətinin yeritdiyi silah gücünə etnik təmizləmə siyasətinin əks olunduğu “Daşnaksutyun partiyasının əksinqilabi rolu” məqaləsində yazır ki, “Daşnaksutyun” partiyasının Ermənistanı “erməniləşdirmə” siyasəti azərbaycanlı və kürd əhalisini məhv etmə, yerdə qalan milli azlıqları təqib etmə və ölkədə milli ədavəti qızıdırmaq yolu ilə həyata keçirilmişdir. Məqalə müəllifi daşnakların hakimiyyətdə olduqları 2,5 il ərzində Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlılara qarşı müharibə apardıqlarını, heç bir fərq qoymadan dinc əhalini öldürümlə və talan etməklə, azərbaycanlı kəndləri məhv etməklə məşğul olduqlarını yazır¹⁹.

Ümumiyyətlə, 1905-1920-ci illərdə təkcə indiki Ermənistan ərazisində 500-dən artıq azərbaycanlı kəndləri dağıdılmış, onların böyük əksəriyyəti erməni yaşayış məntəqəsinə çevrilmişdi. 1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadığı 130 kənd erməni silahlı dəstələri tərəfindən dağıdıldıqdan sonra həmişəlik olaraq xaraba qalmışdır. 1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373582 nəfər azərbaycanlının yaşadığı təsbit edildiyi halda, 1920-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-də təqribən 10 min nəfər azərbaycanlı qeydə alınmışdı²⁰. Faktiki olaraq azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilmişdi. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra azərbaycanlıların az bir qismi öz evlərinə qayıda bilmişdi.

Qərbi Zəngəzurun və digər ərazilərin Sovet Ermənistanına verilməsi

Birinci Dünya müharibəsinin sonunda imzalanan Mudros sazişinə əsasən türk qoşunlarının Cənubi Qafqazı tərk etməsi yenidən Andranikin əl-qolunu açmışdı. Noyabrın birinci yarısında Andranik özünü Zəngəzurdakı bütün silahlı dəstələrin baş komandanı elan etmişdi.

Andranikin Zəngəzurda törətdiyi qırğınların qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti həmin bölgədə səfərbərlik həyata keçirmişdi. 1919-cu ilin yanvar ayında Azərbaycan hökuməti Xosrov bəy Sultanovun başçılığı ilə Qarabağ və Zəngəzur ərazisini əhatə edən müvəqqəti general-qubernatorluq yaratmışdı.

Andranikin dəstəsi Zəngəzurdan çəkildikdən sonra əvvəlcə Dronun, daha sonra isə Njdehin (Qaregin Ter-Harutyunyan) qoşunu qırğınları davam etdirmişdi.

28 avqust 1919-cu ildə polkovnik V.Haskel Bakıda baş nazir Nəsim bəy Yusifbəyov və xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərovla görüşmüşdü. V.Haskel Qarabağ və

¹⁹ Лалаян А.А. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн// Исторические записки. т. 2., 1938, с. 100.

²⁰ Korkodyan Z. Xorhrdayin Hayastani bnakçutyuni. (1831-1931). Yerevan, 1932, s. 184. (erməni dilində) (Sovet Ermənistanının əhalisi).

Zəngəzuru Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etdiyini bildirmişdi. O, həmçinin Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə Amerikanın idarəçiliyində neytral zona yaradıcılığını bəyan etmişdi.

1919-cu il oktyabrın əvvəllərində evləri yandırılan, özləri qaçqın düşən Zəngəzurun türk-müsəlman əhalisinin sayı 60 min nəfərə çatmışdır²¹.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğu zaman Zəngəzur qəzasının ərazisinin xeyli hissəsi erməni silahlı dəstələrinin nəzarəti altında idi. Rusiyadan Azərbaycana daxil olan bolşevik ordusunun hissələri Bakını işğal etdikdən sonra Qarabağa və Zəngəzura doğru istiqamət götürmüşdür.

Aprelin 30-da Azərbaycan sovet hökuməti Ermənistanın daşnak hökumətinə nota verərək ondan Qarabağ və Zəngəzur ərazilərini erməni silahlı dəstələrindən təmizləməyi, Ermənistan qoşunlarının öz sərhədlərinə çəkilməsini təmin etməyi, millətlərarası qırğını dayandırmağı tələb etmişdi.

Avqustun 3-də Dronun dəstəsi bolşevik qoşunlarının 32-ci diviziyasına hücum edərək Gorusu ələ keçirmişdi. Avqustun 10-da İrəvanda sovet Rusiyası ilə daşnak Ermənistanı arasında sülh sazişi imzalanmışdır. Sazişin 3-cü bəndində qeyd edilirdi ki, sovet qoşunlarının mübahisəli əraziləri tutması həmin ərazilərin hüquqi cəhətdən Azərbaycana və yaxud Ermənistana aid olması məsələsini həll etmir²².

1920-ci il sentyabrın əvvəllərində Njdeh özünü Zəngəzurdakı bütün erməni silahlı dəstələrinin baş komandanı elan etmişdir. Az sonra Ermənistan da sovetləşdirilmişdir. Dekabrın 2-də İrəvanda Sovet Rusiyası ilə Sovet Ermənistanı arasında hərbi-siyasi saziş imzalanmışdır. Sazişi Rusiya tərəfindən Ermənistandakı diplomatik nümayəndə Boris Leqran, Ermənistan tərəfindən isə dərhal bolşeviklərin tərəfinə keçən general Dro və A.Terteryan imzalamışdılar. Ermənistanın sovetləşməsinin müqabilində Rusiya, bütün keçmiş İrəvan quberniyasının, Zəngəzur qəzasının, Qazax qəzasının dağlıq hissəsinin Sovet Ermənistanına daxil olmasını mübahisəsiz tanıdığını bəyan etmişdi.

Həmin vaxt Zəngəzur qəzasında mövcud olan 6 sahədən 4-ü sovet qoşunları, 2-si isə (1-ci və 5-ci sahələr) Njdehin qoşunu tərəfindən tutulmuşdu.

1920-ci il dekabrın 25-də öz dəstəsi ilə Tatev monastırında qərar tutan Njdeh Zəngəzurun öz nəzarəti altında saxladığı hissəsində “Sünik Muxtar Respublikası” yaratdığını bəyan etmişdi. 1921-ci il yanvarın 21-də isə daşnak Ermənistanı dövründə baş nazir olmuş Simon Vrasyanın başçılığı ilə Zəngəzurda “Dağlıq Ermənistan Respublikası” yaradılmışdı. Həmin oyuncaq respublikanın silahlı qüvvələrinə yenə də Njdeh başçılıq edirdi.

²¹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), fond 277, siyahı 2, iş 40, vərəq 79.

²² Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов. Ереван, 1992, с. 574.

1921-ci ilin fevralın 18-də Ermənistanda daşnaklar qiyam qaldırmış və Sovet hakimiyyətini devirmişdilər. Daşnaklar “Vətənin Xilas Komitəsi”ni yaratmışdılar. Aprelin 2-də İrəvan Sovet qoşunlarının əli ilə daşnaklardan təmizləndi. Daşnakların silahlı dəstələri yenidən Zəngəzura çəkildilər.

Sovet Ermənistanı hökuməti və XI ordunun komandanlığı Yuxarı Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsini başa çatdırmaq üçün Zəngəzurdakı oyuncaq “Dağlıq Ermənistan Respublikası” ilə danışıqlar aparırdı. Sovet Ermənistanı Zəngəzurdə Njdehin nəzarət altında saxladığı ərazini İrəvanla Qarabağ arasında əngəl hesab edirdi və onu aradan qaldırmaq məqsədilə Zəngəzur üzərinə hücum hazırlayırdı. 21 aprel 1921-ci ildə Tatev monastrında keçirilən Zəngəzur ermənilərinin 2-ci qurultayında Njdeh “Dağlıq Ermənistan Respublikası”nın baş naziri, hərbi naziri və xarici işlər naziri elan edilmişdi. Bir sözlə, soyqırım cəlladı Njdeh Yuxarı Zəngəzurdə küll-ixtiyar sahibi olmuşdu. Mayın 12-də Qalancıq kəndində Sovet Ermənistanının nümayəndələri ilə “Dağlıq Ermənistan Respublikası” arasında Yuxarı Zəngəzurun Sovet Ermənistanına birləşdirilməsi məqsədilə danışıqlar aparılmışdı.

Sovet qoşunlarının XI ordusunun komandanlığı 1921-ci il mayın 25-dən etibarən yeni hərbi əməliyyatlar hazırladığı zaman Njdehin silahlı dəstələri Gorusdan çəkilərək, Bazarçay və Qafan rayonlarında qərar tutmuşdu. Bolşevik qoşunları iki istiqamətdən - həm Qarabağ, həm də İrəvan istiqamətindən Zəngəzura hücum keçmişdi. Əlahiddə Qafqaz Ordusu adlandırılan XI ordunun İrəvan qruplaşması üç tərəfdən - Vedidən Keşişkəndə (Dərələyəz), Naxçıvandan Əngələvidə (Sisyan) və Ordubaddan Meğriyə hücum keçmişdi. Həmin qruplaşma iyunun 26-da Dərələyəzi, 28-də Biçənək aşırımını, 30-da isə bütün Sisyan rayonunu daşnak qoşunlarından azad etmişdi. İyulun 2-də bolşeviklərin Şuşa tərəfdən irəliləyən Qarabağ-Zəngəzur qruplaşması isə İrəvan qruplaşması ilə birlikdə Gorusa daxil olmuşdu. Njdehin dəstəsi iyulun 4-də Tatev monastırından, iyulun 7-də isə Qafan mis mədənləri rayonundan çəkilmişdi²³. İyulun 9-da Njdeh öz dəstəsi ilə birlikdə Meğridən Arazı adlayaraq İrana qaçmışdı²⁴.

Ermənistan Xalq Komissarları Soveti 20 iyul 1921-ci ildə Ermənistanın 8 qəza, 33 nahiyədən ibarət inzibati-ərazi bölgüsünü təsdiq etmişdi. Avqustun 31-də isə yeni 9-cu qəza – mərkəzi Goru şəhəri olmaqla Zəngəzur qəzası yaradılmışdı²⁵. Azərbaycan isə öz növbəsində Zəngəzurun qərb hissəsini öz inzibati-ərazi bölgüsündən çıxarmışdı. Bununla da Zəngəzur iki hissəyə bölündü və onun qərb hissəsi Ermənistana birləşdirildi.

---

²³ Yəne orada, c. 460.

²⁴ Simonyan A. Zangezuri qoyamardı 1920-1921tt. Yerevan, 2000, s. 602. (erməni dilində) (1920-1921-ci illərdə Zəngəzurun varlıq mücadiləsi)

²⁵ Yəne orada, s. 623.

Daha sonra Qərbi Zəngəzur ərazisində Meğri, Qafan, Şisyan və Gorus rayonları yaradıldı.

18 fevral 1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyəti Azərbaycan SSR-in Cəbrayıl qəzasının Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndlərinin Ermənistan SSR-ə verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Nəticədə uzunluğu 42 km olan və hazırda “Meğri dəhlizi” adlanan dəhliz yarandı ki, həmin dəhliz də Naxçıvanla Azərbaycanın qalan əraziləri arasında əlaqəni kəsməklə yanaşı, Ermənistanın İran üzərindən ərazilərə çıxışını da təmin etdi. Beləliklə, Sovet hakimiyyəti Azərbaycanın tarixi torpaqlarını Ermənistan SSR-ə bağışlamaq siyasətini davam etdirdi. Burada məqsəd təkcə Ermənistanın ərazisini genişləndirmək deyil, eyni zamanda, türk dünyası ilə Azərbaycanın bütün quru yol əlaqələrini kəsməkdən ibarət idi. Ermənilər Qərbi Zəngəzuru ələ keçirməklə, Azərbaycanın digər torpaqları ilə Naxçıvan arasında və eyni zamanda Azərbaycan ilə Türkiyə arasında süni əngəl yaradılmasına nail oldular.

1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin başqa bir qərarı ilə Naxçıvanın 657 kv km. ərazisi – Şərur qəzasının Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan dairəsinin Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad dairəsinin Qorçevan kəndi və Kilid kəndinin torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verilmişdir²⁶. 1938-ci ildə Sədərək və Kərki kəndlərinin torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verilmiş, nəticədə Kərki kəndi anklav vəziyyətinə düşmüş və 1990-cı ildə ermənilər tərəfindən işğal edilmişdir.

1967-ci ildə Ermənistanla Azərbaycan arasında mübahisəli ərazilər məsələsi Azərbaycanın o zamankı rəhbərlərinin məsuliyyətsizliyi və laqeydliyi ucbatından sərhədyanı ərazilərin bir qisminin Ermənistana verilməsi qərara alınmışdı. 1969-cu ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti fərman imzalamışdı ki, torpaqların bir qismi Ermənistana verilsin. Lakin bu fərmanın icrası ləngimişdi. 1969-cu ilin iyul ayında Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildəndən sonra sərhədyanı torpaqların bir qisminin Ermənistana verilməsinin qarşısını almışdı²⁷. Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Karen Demirçyan bildirmişdir ki, Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu müddətdə Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsinin qarşısını almışdır. Ermənistan rəhbərliyi 1984-cü ildə yenidən bu məsələni qaldırmış, komissiyalar təyin edilmiş, Azərbaycanın o zamankı rəhbərlərinin fərasətsizliyi ucbatında yenidən protokollar yazılmışdı. Karen Demirçyan bildirmişdir ki, Heydər Əliyevin Azərbaycandan getməsindən sonra təqribən 16 min hektar ərazi Ermənistana verilmişdir²⁸.

²⁶ Naxçıvan ensiklopediyası. II cild. Naxçıvan, 2005, s. 121.

²⁷ Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 14-cü kitab. 2005, s. 81.

²⁸ <https://www.aniarc.am/2023/12/01/karen-demirchyan-interview-haydar-aliyev-territorial-disputes>.

Naxçıvan qəzasının ərazisinin 5,4 %-i, Zəngəzur qəzasının ərazisinin 59,6 %-i, Qazax qəzasının ərazisinin 44,5 %-i, Borçalı qəzasının ərazisinin 35,3 %-i və Qars qəzasının ərazisinin 14,7 %-i Sovet Ermənistanına birləşdirilmişdir²⁹. Həmin məlumatlar əsasında hesablamaları dərinləşdirdikdə aydın olur ki, Naxçıvan qəzasının 4998 kv. km. ərazisinin 5,4 faizi - yəni 270 kv. km., Zəngəzur qəzasının 7673 kv. km. ərazisinin 59,6 %-i - yəni 4573 kv. km., Qazax qəzasının 6855 kv. km. ərazisinin 44,5 faizi - yəni, 3.051 kv. km., Borçalı qəzasının 6165 kv. km. ərazisinin 35 %-i - yəni 2176 kv. km., Qars qəzasının 5905 kv. km. ərazisinin 14,7 %-i (buraya Ağbaba nahiyəsinin 36 kəndi və Şörəyel nahiyəsinin 8 kəndi daxildir) - yəni 868 kv. km. ərazi Ermənistanına verilmişdir. Bu rəqəmləri üst-üstə topladıqda və son vaxtlarda Ermənistan qatılan əraziləri üzərinə gəldikdə 1920-ci ildən sonra Moskvanın birbaşa köməyi ilə Ermənistanın ərazisinin təqribən 11 min kv. km. artdığı məlum olur. Tarixi Azərbaycan ərazisində mövcud olan Ermənistan Respublikasının ərazisi hazırda 29.743 kv. km-ə bərabərdir.

1930-cu illər repressiyası

1920-ci ildə Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra daşnak hakimiyyəti dövründə qədim ata-baba yurdlarından didərgin salınaraq Azərbaycana, İrana, Türkiyəyə və Gürcüstana sığınmış azərbaycanlı qaçqınlarının bir qismi öz tarixi torpaqlarına qayıtmağa müvəffəq olmuşdular.

Ermənistan rəhbərləri qaçqınların geri qayıtmasının qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif bəhanələr gətirir, onları Ermənistan ərazisinə buraxmaq istəmirdi. 1922-ci ilin yayında Ermənistan hökuməti yolxucu xəstəliklərin yayılmasını bəhanə edərək, İran ərazisində sığınacaq tapmış qaçqınların Culfa və Şahtaxtı keçid məntəqəsindən keçərək Ermənistan qayıtmalarının qarşısını almaq üçün dəfələrlə Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdi. Vedibasar və Zəngibasar qaçqınlarına o şərtlə qayıtmağa icazə vermişdilər ki, onların 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı vuruşmalarda iştirak etməmələri sübuta yetirilmiş olsun³⁰.

Ermənistan hökumətinin müqavimətinə və orada hökm sürən aclıq və səfalətə baxmayaraq, artıq 1922-ci ildə təqribən 100 min azərbaycanlı doğma yurdlarına qayıtmışdı. Rəsmi statistikaya görə, İrəvan qəzasına 26 min, Novo-Bəyazid qəzasına 14 min, Eçmiədzin qəzasına 9 min, Aleksandropol qəzasına 10 min, Zəngəzura 15 min,

---

²⁹ Бадалян А. Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней. //Известия Академии Наук Армянской ССР, Общественные науки. 1953, № 5, с. 30-31.

³⁰ ARDA, fond 28, siyahı1, iş 210, vərəq 125.

Dərələyəzə 5,5 min, Loru-Pəmbək və İcevan nahiyələrinə 17 min azərbaycanlı qaçqın qayıtmışdı³¹.

1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların tərک etdikləri kəndlərin çoxunda Türkiyədən gəlmiş erməni ailələri yerləşdirildiklərindən, geri qayıdan qaçqınların bir qismi ermənilərlə birgə yaşamağa məcbur olmuş, bir qismi də yenidən Ermənistanı tərک etmək məcburiyyətində qalmışdı. Sonralar Ermənistanda 80-dən artıq ermənilərlə qarışıq yaşayış məskənləri belə yaranmışdı.

1926-cı ildə Ermənistanda 743573 erməni, 84717 azərbaycanlı, 1939-cu ildə isə 1062000 erməni, 130800 azərbaycanlı qeydə alınmışdı. Müqayisədə ermənilər 42,7%, azərbaycanlılar isə 56,8% artmışdı. Azərbaycanlıların yüksək artımı erməniləri ciddi narahat edirdi.

1930-cu il yanvarın 3-də Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi "antisovet elementlərin" tərکsilah olunması barədə sanksiyalaşdırılmış kütləvi əməliyyatlar keçirilməsi barədə qərar qəbul etmişdi. Bu qərar ilk növbədə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara tətbiq edilmişdi.

1930-cu illərdə indiki Ermənistan ərazisində daha çox kütləvi repressiyalara məruz qalan bölgələr Ağbaba, Zəngibasar, Vedibasar və Meğri bölgələri olmuşdu. Bunun iki əsas səbəbi var idi. Birincisi, bu bölgələr Türkiyə və İran ilə həmsərhəd idi. Ermənistanın hüquq-mühafizə orqanları vaxtaşırı olaraq məlumatlar yayırdılar ki, guya sərhəd rayonlarında yaşayan azərbaycanlılar Türkiyə və İranın kəşfiyyat orqanları ilə gizli əlaqə saxlayır, Ermənistanda antisovet təbliğatı aparırlar. İkincisi, 1918-20-ci illərdə Ermənistanda daşnak hökumətinin hakimiyyətini tanımayan, erməni qoşunlarına daha güclü silahlı müqavimət göstərən bölgələr də məhz Vedibasar, Zəngibasar və Ağbaba mahalları olmuşdu.

1930-cu illərin əvvəllərində bütün Sovet İttifaqında həyata keçirilən kollektivləşmənin ən sərt tədbirləri Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı tətbiq edilirdi. İlk növbədə ata-babadan varlı olanların mal-qarasını əllərindən alıb kolxoz təsərrüfatına qatır, özlərini isə «qolçomaq» damğası ilə Qazaxıstana və Sibirə sürgün edirdilər. Bir azdan bu cür tədbirlərin ortabab kəndlilərə də şamil edilməsi, mal-qaradan əlavə əkin sahələrinin də onların əllərindən alınması Vedibasarda, Zəngibasarda, Qəmərliyə, Göyçədə və Zəngəzurda kəndli üsyanlarının baş verməsinə səbəb olmuşdu.

1930-cu ildə Türkiyədə çıxan «Odlu yurt» məcmuəsi “Vedibasar və Naxçıvan üsyanları davam edir” başlıqlı məqaləsində yazırdı: “Üsyan bir tərəfdən İrəvana və Göyçə gölünə, digər tərəfdən Ordubad və Zəngəzura sirayət eyləmişdir. Böyük

---

³¹ Хармандарян С. Армянская ССР в первый год новой экономической политики (1921-1922). Ереван, 1955, с. 146.

Vedibasarı partizanlarının miqdarı 600 nəfərdir...”³² Məcmuə—Vedibasarı üsyanının yatırılması zamanı qətlə yetirilən Abbasqulu bəy Şadlinskiyin daşnaklar tərəfindən qətlə yetirilməsi haqqında məlumat vermişdi. «Abbasqulu ağa neçin öldürüldü»,- sualına məcmuədə belə cavab verilir: “Abbasqulu ağa rus inqilabından sonra əksəriyyəti türk olan İrəvan vilayətində “süni bir erməni əksəriyyəti” yaratmaq üçün türk köylərini yerlə yeksan etməyə başlayan daşnaklara, onların qəhrəmanı andraniklərə iki il müqavimət göstərmiş, bu yerlərdə türkün mövcudiyyətini mühafizə etməyə müvəffəq olmuşdu. Daşnaklar indi Abbasqulu ağanın ruslara qarşı mübarizə etməsindən istifadə edərək “intiqaam” almışlar”³³.

1930-cu illərdə Vedibasarı, Zəngibasarı, Qəmərliyin, Dərələyəzin, Ağbabanın, Loru-Pəmbəyin, Qərbi Zəngəzurun və digər bölgələrin əlli minə yaxın azərbaycanlı əhalisi ya repressiyaya məruz qalaraq həbs edilmiş və ya güllələnmiş, yaxud da ailəliklə Qazaxstan çöllərinə sürgün edilmişdilər. Hazırda Qazaxıstanda yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyətini 1930-cu illərdə Qərbi Azərbaycandan sürgün edilmiş ailələrin övladları təşkil edirlər. Sərt iqlim və bərbad mənzil şəraitinə uyğunlaşa bilməyən əhalinin xeyli hissəsi sürgündə tələf olmuşdu.

Sürgün müddəti qurtardıqdan sonra öz evlərinə qayıtmaq istəyən ailələrin əksəriyyətini yaşadıkları rayonun Türkiyə ilə sərhəd olmasını bəhanə edərək Ermənistan buraxmadıqlarından, onlar ya geri qayıtmış, ya da Azərbaycan və Gürcüstanda sığınacaq tapmışdılar.

1936-cı ilin noyabr ayında SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Millətlər Şurasının Rəyasət Heyəti “Ermənistan milli azlıqlar arasında aparılan işlərin vəziyyəti” haqqında məsələ müzakirə etmiş, bu sahədə ciddi nöqsanlara yol verildiyi qeyd edilmişdir³⁴.

1937-ci ilin payızında Ermənistan güclənən repressiyalar dalğasının fonunda azərbaycanlılar daha ağır zərbə almış oldular. Xalq düşmənlərini, trotskiçi-buxarınçı casusları ifşa etmək məqsədilə A.Mikoyan, N.Yejov və L.Beriya Ermənistan gəlmişdilər. Mikoyanın rejsissorluğu ilə keçirilən “təmizlənmə” prosesində Moskvaya belə məlumat vermişdilər ki, Ermənistan Araz və yuxarı Arpaçay boylarında yaşayan azərbaycanlılar guya elliklə Türkiyəyə keçmək fikrindədirlər. 22 sentyabr 1937-ci ildə A.Mikoyan, G.Malenkov və M.Litvinin imzası ilə İ.Stalin və N.Yejovun adına göndərilən şifrəli teleqramda xahiş edilirdi ki, Ermənistanı daşnaklardan və digər antisovet elementlərdən təmizləmək üçün əlavə olaraq 700 nəfərin güllələnməsinə icazə

³²“ Odlu Yurt” məcməsi , İstanbul, 1930, № 17 (5), s. 193.

³³ Yəne orada, s. 230.

³⁴ Газ. “Заря Востока”, Тифлис, 1936, № 259.

verilsin³⁵. Həmin ilin payızında və 1938-ci ilin yazında Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərli, Eçmiədzin, Høktəmbəryan və Amasiya rayonlarının Türkiyə ilə həmsərhəd kəndlərində yaşayan on minlərlə azərbaycanlılar kütləvi surətdə repressiyaya məruz qalmış, minlərlə ailə sürgün edilmişdi.

İkinci Dünya müharibəsi illəri

1939-cu ildə Ermənistan SSR-də keçirilən siyahıyaalmanın nəticəsinə görə azərbaycanlıların sayı 131 min nəfər olmuşdur ki, bu da ümumi əhalinin 10,2 faizini təşkil etmişdir. Erməni tarixçiləri Sovet Ermənistan əhalisinin 20-23 faizinin İkinci Dünya müharibəsi zamanı səfərbər edildiyini yazırlar³⁶. Həmin nisbət azərbaycanlı əhali üçün nəzərə alındıqda, aydın olur ki, 30 mindən artıq azərbaycanlı müharibəyə göndərilmişdir. Əslində isə bu rəqəm daha yüksək olmuşdur.

1941-1942-ci illərdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar əsasən Leninakanda (indiki Gümrü) və İrəvanda formalaşdırılan 61-ci, 89-cu, 320-ci, 408-ci, 409-cu atıcı diviziyaların, 76-cı dağ-atıcı diviziyanın tərkibinə cəlb edilirdilər. Leninakanda formalaşdırılan 320-ci atıcı diviziyasının tərkibi haqqında 16 sentyabr 1942-ci ilə aid məlumata görə, 9124 nəfər şəxsi heyətin 7972 nəfəri erməni olmuşdur. Deməli, qalan 1152 nəfər Gümrü ətrafında yaşayan azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. 1941-ci ilin dekabrında İrəvanda formalaşdırılan 61-ci atıcı diviziyanın tərkibinin 70 faizi ermənilərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq, deməli, yerdə qalan kontingent əsasən İrəvanın özündə və ətrafında yaşayan azərbaycanlılardan təşkil edilmişdir. 76-cı dağ-atıcı diviziyanın 16 min nəfər döyüşçüsündən 14 mini erməni olmuşdusa³⁷, deməli qalanı əsasən azərbaycanlılardan ibarət ölüşdür.

Müharibəyə aparılan azərbaycanlıların təqribən yarısı geri qayıtmamışdır. Müharibə ərəfəsində Göyçə gölü hövzəsində (Basarkeçər, Krasnoselsk, Martuni, Nor-Bayazet rayonları) təqribən 31 min azərbaycanlı yaşamışdır. Onlardan 6 min nəfərə yaxını müharibəyə aparılmış, 2368 nəfəri geri qayıtmamışdır³⁸. Amasiya rayonunda 10140 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır ki, onlardan təqribən 2500 nəfəri müharibəyə getmiş, 892 nəfəri geri qayıtmamışdır³⁹.

³⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. Том 5. Кн. 1. Москва, 2004, с. 367.

³⁶ Арутюнян К. Участие армянского народа в Великой Отечественной войне (1941-1945 гг.) //Постсоветские исследования. Том 3. № 5 (2020), с. 395.

³⁷ Yenə orada, с. 396.

³⁸ Nəsiyov L. Göyçə mahalı II Dünya savaşında: həlak olanlar və itkin düşənlər. Bakı, 2021, s. 8.

³⁹ Nəsiyov L. Ağbaba-Şörəyel II Dünya savaşında: həlak olanlar və itkin düşənlər. Bakı, 2023, s. 13.

Ümumiyyətlə, İkinci Dünya müharibəsi zamanı Qərbi Azərbaycandan səfərbər edilən azərbaycanlıların təqribən yarısı ya həlak olmuş, ya da itkin düşmüşdür.

Qərbi azərbaycanlılar Şimali Qafqazdan başlamış, Berlinə qədər döyüş yolu keçmişlər. Qərbi Azərbaycanın Spitak rayonunun Gözəldərə kəndində anadan olan, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Xıdır Mustafayevin, Qarakilsə nahiyəsinin Ərikli kəndində anadan olan general-mayor Akim Abbasovun, Noyemberyan rayonunun Ləmbəli kəndində anadan olan, əfsanəvi qəhrəman Mehdi Hüseynzadənin komandiri olmuş Cavad Həkimli, 1945-ci il aprelin 30-da sovet qoşunlarının Berlinə daxil olan döyüşçüləri arasında Reyxstaqa ilk bayraq sancan vedibasarlı Mirzə Hüseynovun⁴⁰ adları Azərbaycan hərbi tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır.

1948-1953-cü illər deportasiyası

Ermənilər və onların havadarları tarixi şəraitin verdiyi fürsətdən istifadə edərək İkinci Dünya müharibəsinin sonlarında Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası irəli sürmüşdülər. Ermənilərin ərazi iddiası ilə SSRİ-nin Türkiyəyə hücum etmək planları üst-üstə düşürdü. İ. Stalin Rusiya ilə Türkiyənin 1914-cü il sərhədlərini bərpa etmək, yəni Qars və Ərdahan vilayətlərini yenidən Türkiyədən qoparmaq istəyirdi. Lakin SSRİ-nin Türkiyədən qoparmaq istədiyi əraziləri məskunlaşdırmaq problemi qarşıya çıxmışdı. Bu məsələni xaricdən Ermənistan ərazisinə ermənilərin köçürülüb gətirilməsi yolu ilə həll etmək istəyirdilər.

Ermənistan hökumətinin qaldırdığı vəsatəti əsas götürərək, SSRİ Xalq Komissarları Soveti 21 noyabr 1945-ci ildə “Ermənilərin xaricdən Sovet Ermənistanına qayıtmaları ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qərar qəbul etmişdi⁴¹.

Eçmişin katolikosluğunun və erməni diasporunun çağırışı ilə 1946-cı ilin əvvəlində 130 min erməni xaricdən Ermənistana köçmək arzusunda olduğunu bildirmişdi. 1945-ci ilin sonu, 1946-cı ilin əvvəlində Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Q.Arutinov xaricdən ermənilərin kütləvi “repatriasiyasını” əsas götürərək, Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi məsələsini Moskva qarşısında qaldırmışdı. Mir Cəfər Bağırov ermənilərin bu iddiasına cavab olaraq Moskvaya bildirmişdi ki, o, Şuşa istisna olmaqla, Arutinovun tələbi ilə o şərtlə razıdır ki, Ermənistanın Əzizbəyov, Vedi, Qarabağlar rayonları Azərbaycana birləşdirilsin⁴². Bundan sonra həmin məsələ qapadılmış, əvəzində azərbaycanlıların Ermənistandan

⁴⁰ Mədətov Q. Azərbaycan SSR 1941-1945-ci illər müharibəsində. Bakı, s. 450.

⁴¹ История армянского народа. Ереван, 1980, с. 364

⁴² ARPIİSSA, fond 1, siyahı 169, iş, 249, vərəq 8-12.

deportasiyası məsələsi ciddiləşmişdir. 1946-1948-ci illərdə xaricdən Ermənistana təqribən 100 min erməni köçürülmüşdü⁴³.

Təxmini hesablamalara görə, deportasiya ərəfəsində Ermənistanda 170 mindən çox azərbaycanlı yaşayırdı. Azərbaycanlılar Ermənistan SSR üzrə 24 rayonun 220 kolxozunda elliklə, 63 kolxozunda isə qarışıq şəkildə yaşayırdılar⁴⁴.

1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarla Ermənistanın 22 rayonundan 100 min azərbaycanlının köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Qərarın 1-ci bəndində 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu⁴⁵.

Həmin qərarın 11-ci bəndində göstərilirdi ki, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililəri və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə etsinlər⁴⁶. “Digər azərbaycanlı əhali” kateqoriyasına açıqlıq gətirilməsə də, aydın olurdu ki, bu kateqoriya altında Ermənistanın şəhərlərində yaşayanlar və kolxozçu olmayan azərbaycanlıların köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

10 mart 1948-ci il tarixdə SSRİ Nazirlər Soveti 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarına əlavə olaraq “Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” ikinci qərar qəbul etmişdir. 14 maddədən ibarət olan bu qərarla köçürmə ilə əlaqədar olaraq SSRİ hökumətinin, habelə Azərbaycan və Ermənistan Nazirlər Sovetlərinin qarşısında konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi vəzifəsi qoyulmuşdu⁴⁷.

SSRİ hökumətinin azərbaycanlıların köçürülməsi haqqında verdiyi qərarlar Ermənistan hökumətinə şans vermişdi ki, İrəvan ətrafında və Ermənistanın sərhədləri boyunca mövcud olan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini köçürmək yolu ilə birdəfəlik xəritədən silə bilsin.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 13 may tarixli qərarına əsasən həmin il Ermənistan SSR-in kənd rayonlarının kolxozçuları ilə bərabər, İrəvan şəhərinin Stalin və Spandaryan rayonlarından azərbaycanlıların köçürülməsi nəzərdə tutulurdu. 1948-ci

⁴³ История армянского народа., с. 366.

⁴⁴ Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). Sənədlər toplusu. Bakı, 2013

⁴⁵ ARPIİSSA, fond 1, siyahı 222, iş 48, vərəq 14-17.

⁴⁶ ARDA, fond 1894, siyahı 1, iş 13, vərəq 13-16.

⁴⁷ Yenə orada, fond 411, siyahı 9, iş 580, vərəq 191.

ilin dekabrında İrəvan şəhərindən 64 azərbaycanlı ailəsinin (253 nəfər) köçürüldüyü, 1949-cu ildə isə 400 ailənin köçürülməsinin nəzərdə tutulması faktı qeyd edilmişdir.

Ermənistan hökuməti ilk növbədə münbit zonalarda mövcud olan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin köçürülməsini istəyirdi. Belə kəndləri daha tez köçürülmək üçün köçürülmə siyahılarına ilk növbədə salınmışdı.

Qərbi Azərbaycandan deportasiya edilənlər əsasən onların yaşamış olduqları rayonların iqlim şəraitinə uyğun olmayan Zərdab, Əli-Bayramlı, Kürdəmir, Göyçay, Mirbəşir (Tərtər), Salyan, İmişli, Sabirabad, Jdanov (Beyləqan), Yevlax, Ucar, Saatlı rayonlarında yerləşdirilmişdilər ki, onların da bir qismi yoluxucu xəstəliklərə düşərək olaraq tələf olmuşdular.

Köçürülənlər üçün yeni mənzillər tikilib istifadəyə verilmədiyindən onlar əsasən ictimai binalarda, yararsız tikililərdə, anbarlarda, tövlələrdə, yerli əhalini sıxışdırmaq yolu ilə onların mənzillərində yerləşdirilmişdi. 1948-1950-ci illərdə Ermənistandan köçürülmüş 8110 ailədən yalnız 3232-si yaşayış evləri ilə təmin olunmuşdu. Faktiki olaraq 1951-ci ildə 911 təsərrüfat (3714 nəfər), 1952-ci ildə 1257 təsərrüfat (5512 nəfər), 1953-cü ildə 1898 təsərrüfat (8254 nəfər) köçürülmüşdü⁴⁸.

İrəvan Pedaqoji İnstitutunda 1937-ci ildən təhsil Azərbaycan dilində olan bölmələri – dil-ədəbiyyat, tarix-coğrafiya, fizika-riyaziyyat fakültələri və Ermənistan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunda mövcud olan eyniadlı fakültələri bağlanaraq 1948-ci ildə Azərbaycandakı müvafiq institutlara köçürüldülər. İrəvan Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu bağlanaraq onun fakültələri Xanlar rayon mərkəzinə köçürüldü.

1953-cü ildə İ.Stalinin ölümündən sonra Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsinin sürəti azalmışdır. 1954-cü ilin sentyabrına olan məlumata görə, Ermənistandan Kür-Araz ovalığına köçürülən 1000-dən artıq ailə mənzillə təmin edilməmişdir, 3734 ailə köçürüldükləri rayonları özbaşına tərk etmiş, onlardan 2141 ailə Ermənistana geri qayıtmışdır⁴⁹.

Bununla yanaşı azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası davam etdirilmişdir. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin yanında Köçürülmə üzrə Baş İdarənin məlumatına görə, 1954-cü ildə 749 təsərrüfat (3368 nəfər), 1955-ci ildə 207 təsərrüfat (965 nəfər), 1956-cı ildə 360 təsərrüfat (1543 nəfər) köçürülmüşdür⁵⁰.

1948-1953-cü illər deportasiyası nəticəsində İrəvan şəhərinin azərbaycanlı əhalisi yarıbayarı azalmışdı. Bunu 1939-cu ildə keçirilən siyahıyaalma zamanı İrəvan şəhərində 6569 nəfər azərbaycanlının qeydə alınması müqabilində, 1959-cu ildə 3413 nəfər azərbaycanlının qeydə alınması əyani göstərir.

⁴⁸ Nəcəfov B. Deportasiya. Bakı, 2006, s. 230-231.

⁴⁹ ARDA, fond 411, siyahı 36, iş 277, vərəq125-150.

⁵⁰ Nəcəfov B. Deportasiya., s. 230-231

Azərbaycan xalqına qarşı tarixi cinayət kimi qiymətləndirilən bu aksiyaya hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci ildə “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” fərman imzalamışdır. Həmin fərmanda göstərildiyi kimi, “1948—1953-cü illərdə yüz əlli mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR ərazisindəki dədə-baba yurdlarından kütləvi surətdə və zorakılıqla sürgün olunmuşdur”.

Erməni şovinizminin güclənməsi (1960-1987-ci illər)

Ermənistanda antitürk, antiəzərbaycanlı təbliğatı 1960-cı illərin əvvəllərində etibarən yenidən var gücü ilə işə salınmışdı. 1964-cü ildə Ermənistanın rəsmi dairələri Moskvanın razılığı ilə uydurma “Erməni soyqırımı”nın 50 illiyinin qeyd edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir.

Ermənistanda aparılan milli ayrışdırıcı siyasəti və diskriminasiya aksiyası nəticəsində İrəvan və onun ətraf rayonlarından minlərlə ailə Azərbaycana köçməyə məcbur olmuşdur. 1960-cı illərdə də xaricdən ermənilərin Ermənistana gətirilməsi oradan azərbaycanlıların kütləvi surətdə deportasiya edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Ermənistanın iqtisadiyyatının bütövlükdə Azərbaycandan qidalanmasına baxmayaraq, erməni ziyalıları, mədəniyyət və incəsənət xadimləri mütəmadi olaraq erməni və Azərbaycan xalqları arasında ədavət toxumu səpirdilər.

İrəvan televiziyası və radiosu Qarabağın və Naxçıvanın erməni torpaqları olması haqqında müntəzəm verilişlər təşkil edir, bir növ erməni gənclərini Azərbaycana qarşı hücum hazırlayırdı.

1965-ci ildən etibarən hər il aprelin 24-ü rəsmi olaraq “soyqırımı” günü kimi qeyd edilir. Həmin günlər Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar üçün qorxulu gün hesab edilirdi.

1983-cü il aprelin 24-də ermənilər Masis (Zəngibasar) rayonunun mərkəzində (Uluxanlıda) azərbaycanlılar yaşayan evlərə basqınlar etmiş, qəsəbədəki məzarlığın qəbir daşlarını qırıb dağıtmışdılar. Müdafiəsiz əhali Türkiyə sərhədinə sığınmağa məcbur olmuşdu. Yalnız hərbiçilər işə qarışdıqdan sonra azğınlıqlara son qoyulmuşdu⁵¹.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı aparılan milli ayrışdırıcı siyasətinə, onların müxtəlif bəhanələrlə sıxışdırılmasına nəhayət ki, Sov.İKP MK reaksiya verməyə məcbur

---

⁵¹ Xəlilov İ. Zəngibasar necə dağıldı//«Vətən səsi» qəzeti, № 39, 10 oktyabr 1991-ci il.

olmuşdu. “Ermənistan partiya təşkilatında Sov.İKP MK-nın 1983-cü il iyun plenumunun qərarının yerinə yetirilməsi haqqında” Sov. İKP MK-nın 17 oktyabr 1984-cü il tarixli qərarında deyilirdi ki, son vaxtlarda Ermənistanda millətçilik əhval-ruhiyyəsini qızıışdıran əsərlər yazılır, tarixi həqiqətlər təhrif edilir, azlıqda qalan millətlərin dilinin və mədəniyyətinin inkişafına imkan yaradılmır, partiya, sovet və təsərrüfat strukturlarında onların nümayəndələri təmsil olunmurlar və s.

Azərbaycana qarşı erməni düşmənçiliyinin ideloqlarından olan xalqın düşməni Zori Balayanın 1984-cü ildə "Ocaq" kitabının dərc edilməsi Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik hisslərinin açıq-aşkar qızışmasına səbəb oldu.

Mixail Qorbaçovun 1985-ci ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Baş katibi seçildəndən sonra Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yaşayan ermənilərin öz müqəddəratını təyin etməsi pərdəsi altında Ermənistanın Azərbaycanla qarşı anneksiya planının həyata keçirilməsinə hazırlıq görülməyə başlandı. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1987-ci ilin oktyabrında erməni lobbisinin təzyiqi ilə Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosunun üzvlüyündən və SSRİ Nazirlər Soveti Sədrinin birinci müavini vəzifəsindən uzaqlaşdırılmasından sonra Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlı əhalinin kütləvi surətdə deportasiyası həyata keçirilməyə başlandı.

1987-1991-ci illər

Bu mərhələ Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların etnik təmizlənməsinin başa çatdırılması mərhələsi kimi xarakterizə edilir.

Azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından sonuncu deportasiyası 1987-ci ilin sonlarından etibarən başlamışdı. Həmin ilin dekabr ayında ermənilərin azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinə basqınları nəticəsində Qafan rayonundan gələn qaçqınlar Abşeron rayonunda yerləşdirilmiş, lakin bu, ictimaiyyətdən gizli saxlanılmışdı.

1988-ci il fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin yalnız erməni deputatların iştirakı ilə keçirilən növbədənkenar sessiyası vilayətin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul etməsindən və Azərbaycan SSR Ali Soveti DQMV Xalq Deputatları Sovetinin konstitusiyaya zidd qərarını rədd etdikdən sonra, Ermənistanın millətçi rəhbərləri “Türksüz Ermənistan” proqramını həyata keçirməyə başladılar. 1988-ci il fevralın 27-28-də Dağlıq Qarabağda və Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı edilən zorakılıqlara etiraz əlaməti olaraq Sumqayıtda keçirilən mitinqdən sonra DTK-nın ssenarisi və erməni ekstremistlərinin bilavasitə iştirakı ilə şəhərdə kütləvi iğtişələr törədildi. Bundan sonra Ermənistandan azərbaycanlıların yeni qaçqınlıq dalgası başladı.

Fevralın 21-də İrəvanda fəaliyyət göstərən yeganə Dəmirbulaq məscidi və M. F. Axundov adına azərbaycanlı orta məktəbin binası, C. Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının ləvazimatı yandırıldı.

Ermənistan ərazisindən isə azərbaycanlıların deportasiyası günü-gündən intensivləşirdi. Fevralın 28-nə olan rəsmi məlumata görə, Qafan rayonundan qonşu Zəngilan rayonuna təqribən 2 min nəfər azərbaycanlı qaçqın kimi gəlmişdi. Həmin günlərdə İmişli və Qubadlı rayonlarına da Ermənistandan yüzlərlə qaçqın ailəsi pənah gətirmişdi. Abşeron rayonuna Ermənistandan canını qurtarıb gələn 200 nəfər qaçqını Mərkəzi Komitənin birinci katibi K. Bağırov və Moskvadan gələn yüksək vəzifəli şəxslər qəbul etmişdilər. Gəncədə və Naxçıvanda Ermənistandan azərbaycanlıların təqib edilmələrinə etiraz əlaməti olaraq aksiyalar keçirilmişdi⁵².

Ermənistandan azərbaycanlıların deportasiyasının qarşısını almağın mümkünsüzlüyünü görən Azərbaycan KP MK martın 1-də Ermənistandan gələn azərbaycanlı qaçqınlarla iş aparmaq məqsədilə respublika komissiyası yaratmışdı⁵³.

1988-ci il martın 21-nə olan rəsmi məlumata görə, fevralın 28-dən həmin günədək Ermənistandan 16900 nəfər qaçqın gəlmiş, onlardan 8600 nəfəri geri qaytarılmışdı⁵⁴. Buna baxmayaraq, dağ yolları ilə Ermənistanın Vardenis (Basarkeçər), Masis (Zəngibasar), Razdan (Axta), Krasneselsk, Yeğeqnadzor, Ararat (Vedi) rayonlarından qaçqın axını gəlir və əsasən Gəncə, Mingəçevir, Naxçıvan şəhərlərində, Şərur, Zəngilan, Qazax, Salyan, Xanlar (Göygöl), Jdanov (Beyləqan) rayonlarında özlərinə sığınacaq tapırdılar.

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların vəziyyətini öyrənmək, onların problemlərini həll etmək məqsədilə Azərbaycan KP MK tərəfindən İrəvana nümayəndə heyəti göndərilmişdi. 13-15 aprel 1988-ci il tarixində Ermənistanda olmuş nümayəndə heyəti iki dəfə Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Karen Demircyanla görüşmüşdü. Lakin verilən vədlərə baxmayaraq, azərbaycanlılara qarşı edilən zorakılıqlara və onların deportasiyasına son qoyulmamışdı. Ermənistandan qovulan azərbaycanlılar Azərbaycan KP MK-ya gələrək, onların Dağlıq Qarabağda məskunlaşdırılmalarını xahiş edirdilər. Azərbaycan rəhbərləri isə nəinki onlara bu şəraiti yaradır, əksinə, onları DQMV-nin ərazisinə buraxmamaq haqqında hüquq-mühafizə orqanlarına möhkəm-möhkəm tapşırıqlar verirdilər⁵⁵.

---

⁵² Багиров М., Вердиева Х. В поисках истины... : лицо армянства: Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики: документы свидетельствуют.... Баку, 2011, с. 465.

⁵³ Yənə orada, s. 466.

⁵⁴ Yənə orada, s. 479.

⁵⁵ Багиров М., Вердиева Х. В поисках истины., с.481

11 may 1988-ci ildə ermənilər Ararat (Vedi) rayonunun Şirazlı kəndinə hücum etmiş, iki nəfər qətlə yetirilmiş, onlarla nəfər yaralanmış, evlər yandırılmışdı. Əhali Sovet-Türkiyə sərhədinə çəkilərək uzun müddət çadırlarda yaşamaq məcburiyyətində qalmışdı⁵⁶.

1988-ci il iyunun 15-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin sessiyası DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edərək SSRİ Ali Sovetinə müraciət etdi ki, buna razılıq versin. Azərbaycan SSR Ali Soveti iyunun 17-də bu qanunsuz tələbi rədd etdikdən sonra Ermənistandakı azərbaycanlıların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı.

İyunun 17-20-də İrəvanda teatr meydanında qeyzlənmiş erməni dəstələri avtobuslarla azərbaycanlılar yaşayan Masis rayonunun mərkəzinə və Zəngilər, Zəhmət, Dəmirçi, Dostluq, Nizami, Sarvanlar kəndlərinə basqınlar etdilər. Müdafiəsiz qalmış on mindən çox azərbaycanlı Sovet-Türkiyə sərhədinə toplaşmış, orada gecələməyə məcbur olmuşdular. Həmin günlər 20-dən çox azərbaycanlı yaralanmışdı. Rayon mərkəzi Masis qəsəbəsindən 3 mindən çox azərbaycanlı evlərindən çıxarıldı. Bütün bu iğtişələr zamanı SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin rayonda olan qüvvələri yalnız müşahidəçi rolunu oynayırdı.

1988-ci il iyulun 9-da Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Əbdürrəhman Vəzirovun tapşırığı ilə Şuşada və DQMV-nin digər məntəqələrində özbaşına və yaxud qohumlarının yanında məskunlaşmış azərbaycanlı qaçqınlar muxtar respublika ərazisindən çıxarılarq digər rayonlara göndərildilər.

1988-ci il iyulun 18-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin iclası DQMV haqqında məsələni müzakirə edərək respublikalar arasında sərhədlərin dəyişdirilməsini yolverilməz hesab etdikdən sonra, erməni millətçiləri azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən çıxarılması üçün hər yerdə mitinqlər təşkil etməyə başladılar.

1988-ci il noyabrın ortalarında Azərbaycana 80 mindən artıq qaçqın pənah gətirmişdi. Noyabrın 17-də Bakıda “Azadlıq” meydanında keçirilən mitinq zamanı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara muxtariyyət verilməsi tələbi ilə qətnamə qəbul edilmişdi. Ermənistan televiziyası həmin gün mitinqdən reportajlar göstərərək, qətnamənin tələblərini dəfələrlə efirdə səsləndirmişdi.

1988-ci ilin payızında azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasını Yuri Pompeev belə təsvir edirdi: “Müdafiəsiz, silahsız azərbaycanlıları, adətən, çılpaq və əliyalın evlərindən qovaraq deyirdilər: “Lənətə gəlmiş türklər, rədd olun Ermənistandan!”⁵⁷.

---

⁵⁶ İsmayıl E. Ermənistan türklərinin 1988-ci il soyqırımı. Bakı, 2014, s. 62-63

⁵⁷ Помпеев Ю. А. Кровавый омут Карабах. Баку, 1992, с. 82.

Noyabrın 22-də Ermənistan SSR Ali Sovetinin azərbaycanlı deputatların iştirakı olmadan keçirilən növbədənkənar sessiyası zamanı rayon rəhbərlərinə tapşırıq verilmişdi ki, bir həftə ərzində, yəni noyabrın 28-dək Ermənistanı azərbaycanlılardan təmizləmək aksiyasını başa çatdırsınlar. Deportasiya aksiyasını müəyyən olunmuş müddətdə başa çatdırmaq üçün Kalinino, Spitak, Quqark, Noyemberyan, Krasnoselsk, Vardenis, Yağeqnadzor, Əzizbəyov, Ararat, Masis, Qafan, Sisian və Meğri rayonlarının rəhbərləri xüsusilə canfəşanlıq göstərmişdilər.

Ermənistan SSR Ali Sovetinin, Nazirlər Sovetinin və KP MK-nın orqanı olan “Коммунист” qəzeti “Fəlakət anı, məsuliyyət anı” məqaləsində həmin dövrü belə səciyyələndirirdi: “Qarabağ” komitəsi avantüristlərinin çağırışına millətçilik azarına tutulmuş bir sıra partiya-sovet işçiləri də qoşulmuşlar... Noyabrın 26-da “Qarabağ” hərəkatı fəallarının təhrikçi çıxışlarından qızıxmış 500 nəfər Kirovakan (keçmiş Böyük Qarakilsə, indiki Vanadzor.-red.) sakini Şaumyan (əvvəlki adı Vartanlı olmuşdur.-red.) kəndinə doğru hərəkat etdi. Vuruşma iki gün davam etdi, silahlı atışma oldu. Ölənlər var. Kuybişev kəndində də qırğınlar törədildi, orada da tələfat var. Hərəkatın fəallarının köməyi ilə yaradılmış “özünümüdafinə dəstələri” yollarda qoyduqları postlarda azğınlıqlar törədirdilər. Azərbaycanlı kəndlərinə ərzaq köməyi göstərən ermənilər döyülürdülər”⁵⁸.

“Qarabağ” hərəkatının liderlərindən biri, Ermənistan EA-nın müxbir üzvü Rafael Kazaryan 1988-ci il noyabrın 4-də İrəvanda keçirilən mitinqdə demişdi: “Dəstələrin köməyi ilə emiqrasiyanı təmin etmək lazımdır. Bizə bütün onilliklər ərzində ilk dəfə Ermənistanı təmizləmək imkanı verilmişdir. Mən bunu bu on aylıq mübarizəmizin ən böyük nailiyyəti hesab edirəm”⁵⁹.

Ermənilər Kirovakan şəhərinə bitişik Vartanlı kəndində ən vəhşi üsullarla azərbaycanlıları kütləvi surətdə qətlə yetirmiş, evləri qarət etmiş və yandırmışdılar. Kəndə basqın zamanı ermənilər 14 nəfəri vəhşicəsinə qətlə yetirmişdilər. Kəndin sağ qalan əhalisi qarlı-çovğunlu günlərdə gündüzlər dağlarda, meşələrlə gizlənmiş, yalnız gecələr yol gedərək 13-14 gün ərzində gəlib Qazax rayonuna çatmışdılar.

1988-ci il noyabrın 28-də Spitak rayonunun erməni rəhbərləri azərbaycanlılar yaşayan Saral və Qusarlı kəndlərinə gəlib bildirmişdilər ki, onların təhlükəsizliyinə təminat vermirlər, ona görə də əgər iki saat ərzində kəndi tərk etməsələr, silahlı dəstələr kəndə hücum edəcəklər. Onlar özləri ilə 34 avtobus və 40 yükünü özüboşaldan maşın gətirmişdilər. Onların göstərişi ilə bir dəstə erməni sahiblərinin gözü qarşısında ev əşyalarını həyətdə çıxarıb, od vururlar. Əhalini zorla avtobuslara mindirərək kəndlərdən

---

⁵⁸ “Коммунист” (İrəvan, rusca), 13 dekabr 1988-ci il.

⁵⁹ Армения двадцать месяцев борьбы (Сборник выступлений). Ереван, 1989, с. 15.

çıxarırlar. Həmin avtobusları Spitak rayonun ərazisindən kənarında - Quqark rayonunun Həmzəçimən (Mrqahovit.-red.) kəndi yaxınlığında silahlı dəstələr gözləyirdilər. Pusquda durmuş quldurların avtobusları atəşə tutması nəticəsində 3 nəfər - Balacayev Şahin, Balacayev Teymur və Balacayeva Sürəyya qızı həlak olmuş, 7 nəfər ağır yaralanmışdı⁶⁰.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı dəhşətli cinayətlər törədilən rayonlardan biri də Cəlaloğlu (Stepanavan.-red.) rayonudur. Kuybışev kəndinin sakinləri Təmraz İsgəndərov, Gilas Xəlilova, Şərif Xəlilov soyuq silahla qətlə yetirilmişlər. Gərgər kənd sakini, Puşkino kolxozunun sağıcısı Bəsti Mustafayeva isə Ermənistanda baş vermiş dəhşətli zəlzələdən sonra, yəni bütün dünyanın Ermənistanın halına ağladığı bir vaxtda, 30 dekabr 1988-ci ildə diri-diri yandırılmış və meyiti zibillikdə gizlədilmişdi. Xeyli müddətdən sonra onun meyiti hərbiçilərin köməyi ilə tapılmışdı.

Müvafiq sənədlər və şahid ifadələri əsasında 1990-cı ildə Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyətində tərtib edilmiş siyahıya əsasən, 1988-1990-cı illər ərzində Ermənistanda 216 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş və ya millətlərarası münaqişə zəminində baş vermiş hadisələr nəticəsində həlak olmuşdur. Həmin siyahıya əsasən, 52 nəfər aldığı xəsarət nəticəsində ölmüş, 34 nəfər işgəncə ilə öldürülmüş, 20 nəfər odlu silahla qətlə yetirilmiş, 15 nəfər yandırılmış, 8 nəfər maşınla vurulmuş, 9 nəfər yollarda qəzaya uğradılmış, 7 nəfər həkim qəsdı nəticəsində, 9 nəfər dəhşətli hisslərdən keçirdiyi infarkt nəticəsində ölmüş, 2 nəfər intihar etmiş, bir nəfər asılmış, 2 nəfər maşın partladılması nəticəsində, bir nəfəri elektrik cərəyanı ilə, bir nəfəri suda boğub öldürmüşdülər, 6 nəfər itkin düşmüş, 20 nəfər xəstəxanadan yoxa çıxmış, 48 nəfər isə dağlarda borana düşüb həlak olmuşlar⁶¹.

Ermənistanın Meğri rayonunun Zəngilan rayonu ilə həmsərhəd bölgəsində qalmış axırıncı azərbaycanlı kəndi – Nüvədi 1991-ci il avqustun 8-də boşaldıldı. Moskvanın ermənilərə arxa durması nəticəsində 1987-1991-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları 170 təmiz və 94 qarışıq yaşayış məskənləri boşaldıldı. Ümumiyyətlə, həyata keçirilən sonuncu etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistanın 22 kənd rayonundan, 6 şəhərindən təqribən 250 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından vəhşicəsinə qovuldu⁶².

Ümumiyyətlə, son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində iki mindən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla (deportasiyalarla, silah gücünə qovmaqla, soyqırımı törətməklə, kəndləri yandıraraq xaraba qoymaqla və s.) siyahıdan silinmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik Ermənistan dövləti yaradılmışdır.

⁶⁰ Arzumalı V. Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998, s.139-140.

⁶¹ Yenə orada, s.145.

⁶²Yenə orada, S 150-151.

“Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 mart 1998-ci il tarixli fərmanla Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etdiyi qeyd edilmişdir.

Toponimlərə qarşı cinayət

1827-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalından sonra yaradılan yeni inzibati-ərazi vahidində yəni - "Erməni vilayəti"nin ərazisinə daxil edilən 1111 kənddən yalnız 62-də ermənilər yaşayırdı. Onlar da 1828-ci ilədək buraya köçürülmüş ermənilər idi. Göstərilən 62 kəndin ancaq 14-nün adı erməni mənşəli idi⁶³.

1920-ci ildə Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra türkmənşəli toponimlərin ermənicələşdirilməsi prosesi davam etdirilmişdir. İlk illərdə yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi Torpaq Komitəsinə həvalə edilmişdi. 1935-ci ilədək Ermənistanda 200-ə yaxın yaşayış məntəqəsinin (oykonimlərin) adları dəyişdirilmişdir. 1935-ci ildən etibarən azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin adlarının dəyişdirilməsi Ermənistan SSR Ali Sovet Rəyasət heyətinin qərarları ilə həyata keçirilmişdir⁶⁴.

Sovet hakimiyyəti dövründə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları əsasında 1935, 1938, 1939, 1940, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1957, 1962, 1968, 1969, 1977, 1978, 1980-ci illərdə addəyişmə əməliyyatları həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanlıların 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiyası nəticəsində bir çox yaşayış məntəqələri ləğv edilmiş, 60-dan artıq yaşayış məntəqələrinin adları ermənicələşdirilmişdir. Təkcə 1978-ci ildə 23 rayonda 60 türkmənşəli toponim dəyişdirilmişdir⁶⁵.

1920-1988-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 517 türkmənşəli yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilmişdir.

1918-1987-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 254 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla (əhalisi soyqırımına məruz qoyulmaqla, deportasiya edilməklə və s.) yaşayış məntəqələri siyahısından silinmişdir⁶⁶.

1988-1989-cu illərdə Ermənistan ərazisində azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirildikdən sonra Ermənistan Respublikası Ali Soveti

⁶³ İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2009, s. 461.

⁶⁴ Армянская ССР. Административно-территориальное деление на 1-ое августа 1988 года. Ереван, 1988.

⁶⁵ Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı, 2014, s. 13.

⁶⁶ Rəhimovlu H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar... Bakı, 1997, s. 125-130.

Rəyasət Heyətinin 1991-ci il 9 aprel tarixli fərmanı ilə 90 yaşayış məntəqəsinin, 8 avqust 1991-ci il fərmanı ilə 16 yaşayış məntəqəsinin, Ermənistan parlamentinin 4 iyul 2006-cı il tarixli qərarı ilə isə əvvəllər azərbaycanlılara məxsus olmuş, 31 yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilərək ermənicələşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, 2024-cü ilədək 717 türkmənşəli inzibati-ərazi vahidinin adları dəyişdirilmişdir

Ermənistan ərazisində hidronimlərin və oronimlərin adlarının dəyişdirilməsi prosesi hələ sovet hakimiyyəti illərində mütəmadi olaraq davam etdirilmişdir. Göycə gölünü “Sevan”, Zəngi çayını “Hrazdan”, Arpaçayı “Axuryan”, Alagöz dağına “Araqats”, İşıxlı dağına “İşxanasar”, Ağbaba dağına “Qukasyan”, Dərəçiçək yaylağını “Tsaxkadzor” adlandırmışdılar və s.

7 noyabr 1995-ci ildə Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü haqqında yeni qanuna əsasən həmin vaxtadək mövcud olan rayonlar üzrə bölgü ləğv edilmiş, əvəzində 11 vilayət (marz) yaradılmışdır. **Şirak** vilayətinə keçmiş Amasiya (Ağbaba), Qukasyan (Qızılqoç), Axuryan (Düzkənd), Ani (Ağın) və Artik rayonları, **Lori** vilayətinə keçmiş Kalinino, Stepanavan (Cəlaloğlu), Tumanyan (Allahverdi), Spitak (Hamamlı) və Quqark rayonları, **Tavuş** vilayətinə keçmiş Noyemberyan, İcevan (Karvansara) və Tauş (Şəmşəddin) rayonları, **Araqadzon** vilayətinə keçmiş Talın, Aparan, Araqats (Ələyəz), Aştarak (Əştərək) rayonları, **Kotayk** vilayətinə keçmiş Hrazdan (Axta), Kotayk (Abovyan – Ellər), Nairi rayonları, **Geğarkunuk** vilayətinə keçmiş Krasnoselsk (Çəmbərək), Vardenis (Basarkeçər), Martuni (Aşağı Qaranlıq), Kamo (Kəvər) və Sevan rayonları, **Armavir** vilayətinə keçmiş Baqramyan, Hoktemberyan (Sərdarabad) və Eçmiədzin rayonları, **Ararat** vilayətinə keçmiş Masis (Zəngibasar), Artaşat (Qəmərli) və Ararat (Vedi) rayonları, **Vayotsdzor** vilayətinə keçmiş Vayk (Əzizbəyov) və Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonları, **Sünik** vilayətinə keçmiş Meğri, Sisyan, Qafan və Gorus rayonları daxil edilmişdir. **İrəvan** şəhərinə də ayrıca vilayət statusu verilmişdir.

Azərbaycanlılara məxsus toponimlərin ermənicələşdirilməsi ermənilərin həmin ərazilərin tarixinin saxtalaşdırılmasına və onların Qərbi Azərbaycanın “avtoxton” əhalisi olmalarını göstərməyə xidmət edir.

Qərbi Azərbaycana qayıdış uğrunda mübarizə

Azərbaycan ordusunun Ermənistanın işğal altında olan torpaqların azad edilməsi üçün həyata keçirdiyi 44 günlük müharibə (2020, 27 sentyabr-10 noyabr) ilə “Qalib erməni xalqı”, “Yenilməz erməni ordusu” mifinə son qoyuldu. 2020-ci il həm

Azərbaycan, həm də erməni xalqının tarixinə dönüş nöqtəsi kimi yazıldı. Azərbaycan tarixinə “Zəfər günü” kimi, Ermənistan tarixinə isə matəm günü kimi yazıldı. 2023-cü il 19-20 sentyabrda Azərbaycan ordusunun həyata keçirdiyi, uğurla başa çatan lokal antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan Respublikası Qarabağ bölgəsində öz suverenliyini bərpa etdi. Ermənistanın və dünya ermənilərinin Azərbaycan ərazisində qondarma dövlət yaratmaq cəhdinə son qoyuldu.

Yaranan yeni reallıq Qərbi Azərbaycandan zaman-zaman deportasiya edilən azərbaycanlıların öz tarixi vətənlərinə qayıtmaq arzusunun reallaşması üçün hüquqi zəmin yaratmışdır. Beynəlxalq humanitar hüquq bu istəyin reallaşması üçün imkan yaradır. 1989-cu ilin dekabrında yaradılan Azərbaycan Qaçqınlar Cəmiyyəti və 2022-ci ilin avqustunda yaradılan Qərbi Azərbaycan icması tarixi-etnik torpaqlarından zaman-zaman qovulan azərbaycanlıların kompakt şəkildə öz vətənlərinə qayıtmaları üçün mübarizə aparır, öz maddi-mədəni irsinə sahib çıxmaq istəyir, onların yer üzündən silinməsinin qarşısının alınması üçün beynəlxalq təşkilatlara müraciətlər edir, Ermənistan hökuməti qarşısında məsələ qaldırır.

Prezident İlham Əliyev 24 dekabr 2022-ci ildə Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündə demişdir: “Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki tarix var, sənədlər var, xəritələr var”⁶⁷.

Qərbi Azərbaycan İcması tərəfindən 26 yanvar 2023-cü ildə Qayıdış Konsepsiyası qəbul edilmişdir. Bu məqsədlə həm Ermənistan hökumətinə, həm də beynəlxalq təşkilatlara müraciətlər qəbul edilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının katibliyi Qərbi Azərbaycan İcmasının Qayıdış Konsepsiyasını BMT Təhlükəsizlik Şurasının, Baş Assambleyasının və İqtisadi və Sosial Şurasının rəsmi sənədi kimi yaymışdır. Qərbi Azərbaycan İcması Avropa İttifaqı Şurasının və Avropa Komissiyasının prezidentlərinə müraciət edərək, azərbaycanlıların zorla qovulduğu Ermənistandakı evlərinə qayıtmaq hüququnun təmin edilməsinə Avropa İttifaqının müdaxiləsini xahiş etmişdir. Avropa İttifaqı bu müraciətə rəsmi cavab verərək bildirmişdir ki, qurum bütün müvafiq əhali qruplarının geri qayıtmaq hüququnu dəstəklədiyini birmənalı şəkildə təsdiqləyir. Qərbi azərbaycanlılara qarşı edilmiş tarixi ədalətsizliyin aradan qaldırılması üçün bütün hüquqi mexanizmlər işə salınmışdır.

---

⁶⁷ İlham Əliyev. İnkişaf - məqsədimizdir. Bakı, 2022, s 210.

Ermənistan dövləti öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilmiş azərbaycanlıların kompakt şəkildə öz yer-yurdlarına qayıtmalarına və təhlükəsiz şəkildə yaşamalarına təminat verdiyi təqdirdə tarix ədalətsizlik aradan qaldırıla, beynəlxalq humanitar hüquq çərçivəsində Qərbi Azərbaycana Qayıdış Konsepsiyası reallaşa bilər.